

ДЖУРАЕВА Санабар Нурматовна,
Ўзбекистон Миллий университети
тарих фанлари доктори
E-mail: sanabar.djuraeva@bk.ru

КИТОБ ТУМАНИДАГИ ТАСАВВУФ ВАКИЛЛАРИ НОМЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЗИЁРАТГОҲЛАР

СВЯТЫНИ КИТАБСКОГО РАЙОНА, СВЯЗАННЫЕ С ИМЕНАМИ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ СУФИЗМА

SHRINES ASSOCIATED WITH THE NAMES OF REPRESENTATIVES OF SUFISM IN KITAB DISTRICT

Аннотация. Мазкур мақолада Марказий Осиёга ислом дини кириб келгач, қадимги диний тасаввурлар, маҳаллий аҳоли орасидаги турли диний қарашлар билан боғлиқ культлар (санам, уй хўжалиги воситалари) янги дин шакли билан қоришиб аҳоли ҳаётида регулятор (бошқарувчи) вазифасини бажарганлиги, суфийлик авлиёлар культининг шаклланишига омил бўлганлиги, яъни ўзининг тақвоси, билими билан машҳур бўлган тасаввуф вакиллари (мурид, шайх, пир, эшонлар) ҳаёти давомида ёки вафотидан кейин ҳам авлиё сифатида ҳурматга сазовор бўлиб, уларнинг қабрлари ибодат, зиёрат объектига айланганлиги тасаввуфчи олимлар: Хўжа Нёматуллоҳ Валий ва Ҳазрати Башир зиёратгоҳлари мисолида илмий фактлар билан асослаб берилган.

Калит сўзлар: тасаввуф, культ, суфий, аллома, авлиё, шайх, пир, мурид, эшон, зиёратгоҳ.

Аннотация. В данной статье на основе научных фактов продемонстрировано, как после проникновения ислама в Центральную Азию древние религиозные представления и культы местного населения (связанные с сакральными предметами, домашними обрядами и т.д.) переплелись с новой религией. В результате этого синтеза возникли

особые формы религиозной практики, которые стали регуляторами жизни населения. В статье показано, что суфизм сыграл ключевую роль в формировании культа святых в регионе. Представители суфизма, известные своей праведностью и мудростью (муриди, шейхи, пиры, ишаны), почитались как святые, при жизни и после смерти. Их могилы стали объектами поклонения и паломничества. В качестве примера авторы приводят святыни известных ученых-суфиев Ходжи Нематуллы Вали и Хазрата Башира, которые демонстрируют влияние суфизма на формирование культа святых в Центральной Азии.

Ключевые слова: суфий, культ, ученый, святой, шейх, пир, мурид, ишан, святыня.

Annotation. This article uses scientific evidence to demonstrate how, following the arrival of Islam in Central Asia, ancient religious beliefs and cults of the local population (associated with sacred objects, household rituals, etc.) intertwined with the new religion. This synthesis resulted in unique forms of religious practice that regulated the lives of the people. The article highlights the role of Sufism in shaping the cult of saints in the region. Sufi figures known for their piety and wisdom (murshids, sheikhs, pirs, and ishans) were venerated as saints both during their lifetime and after death, their tombs becoming sites of worship and pilgrimage. The authors cite the shrines of renowned Sufi scholars Khoja Nematullah Wali and Hazrat Bashir as examples of how Sufism influenced the development of saint veneration in Central Asia.

Keywords: Sufi, cult, scientist, saint, Sheikh, pir, murshid, eshan, shrine.

КИРИШ

Қадимда Марказий Осиё ҳудудига ислом дини кириб келгунига қадар маҳаллий аҳоли орасида турли диний қарашлар билан боғлиқ культлар (санам, уй хўжалиги воситалари) мавжуд бўлган. Ўлкада ислом дини қарор топганидан сўнг қадимий диний тасаввурлар ва уларнинг маҳаллий аҳоли анъанавий турмуш тарзидаги кўринишлари жиддий ўзгаришларга учраган. Улар янги дин шакллари билан қоришган ҳолда аҳоли ҳаётида регуляторлик (бошқарувчилик) вазифасини бажариб келган.

Француз олими Д.Сурдель исломдаги муқаддас культлар, зиёратгоҳлар ва уларга ташир масаласида фикр билдириб, диний ритуаллар, авлиёлар қабрини зиёрат қилиш маҳаллий шомонлик анъаналари билан интеграциялашганини, бу янгилик халқлар

орасида тарқалиб кетгандан сўнг каноник амалиёт сифатида қабул қилинганини таъкидлайди [1:70].

Этнолог олим С.Н.Абашин ҳам ўз тадқиқотларида буни тасдиқлаб, Марказий Осиёда суфийлик авлиёлар культининг шаклланишига ҳисса қўшган омил эканлигини келтиради. Яъни, ўзининг тақвоси, чуқур билими билан машҳур бўлган тасаввуф вакиллари (муршид, шайх, пир, эшонлар) ҳаёти давомида ёки вафотидан кейин ҳам авлиё сифатида ҳурматга сазовор бўлиб, уларнинг қабрлари ибодат, зиёрат объектига айланган [2:128-131].

Бундан кўринадики, суфийлик тариқатлари гуллаб-яшнаган даврда азиз авлиёларнинг кадамжолари, мазорларини зиёрат қилиш кучайган. Шу билан бирга исломдан олдинги қадимий эътиқодлардан қолган муқаддас ерларни эъзозлаш ҳам урфга кирган.

АСОСИЙ ҚИСМ

Ҳозирги кунда Қашқадарё вилояти ҳудудидаги асосий шаҳарларни Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Косон, Яккабоғ ташкил этиб, ҳар бир ҳудуднинг ўз топонимикаси, тарихи, географияси, афсона ва диний қарашлари билан боғлиқ тарихий ва маданий манзилгоҳлари бўлган. Улар ўзида аллома ва авлиёларнинг шахси, насаби, улар яшаган давр билан боғлиқ тарих, ислом оламида ёки умуман илм-фан йўлида уламолар қолдирган меросни жамлаб, халқимиз миллий ва маънавий қадриятларининг муҳим элементи сифатида асраб келинмоқда.

VII асрда ислом дини таъсирида вужудга келган тасаввуф таълимоти фаол ижтимоий ҳаётдан воз кечиш орқали Худо билан ўзини бирлаштириш ва ҳақиқатни англашга йўналтирилган. Суфийликка эришиш шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат босқичларини амалга оширишни назарда тутди. Ўзини суфийлик йўлига бағишлаб, юқори даражага эришганлар пир (валий), дарвеш мақомига кўтарилган, улар ҳаётлигидаёқ азиз шахсга айланган [3:54-56]. Шу ўринда Қашқадарё вилоятида ҳам тариқат вакиллари, пир-муршидлар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар мавжудлигини таъкидлаш лозим.

Қашқадарё вилоятида Китоб тумани марказидан 23 километр узоқликдаги Муғул

қишлоғининг шимолий қисмида Неъматуллоҳ Валий зиёратгоҳи жойлашган. Халқ орасида у киши Хўжа Неъматуллоҳ (1330- 1431) ҳам деб аталиб, суфий, шоир, неъматуллоҳий тариқати асосчиси ҳисобланади. Шох Сайид Нуриддин Неъматилло ибн Мир Сайид Абдулло ибний Абдурахмон (1330-1431) ислом дини соҳасида забардаст олимлардан [4:357].

Неъматуллоҳ Валий сунний-шофий бўлиб, ўз шажарасини шиаларнинг 5-имоми Муҳаммад Боқир орқали (21 бўғимда) Муҳаммад (с.а.в) га етказган. Ироқда, сўнгра Маккада Шайх Абдуллоҳ Ёфейй (1298-1367) қўлида таҳсил олган. Ироқ, Миср, Табриз, Ардабил, Мовароуннаҳрда бўлган, туркий қабилалар орасида исломни фаол тарғиб қилиб, ёйган. Ўзининг соҳидона турмуш тарзи билан халқ орасида шухрат қозонган. Тасаввуфдаги “Неъматуллоҳия” йўналишининг асосчисидир. Бу таълимот ислом оламида Нақшбандия таълимоти каби машҳур бўлиб, пир ва муршидликка асосланган [5:251-266]. Ҳозир ушбу таълимотга қисман Марказий Осиё, Ҳиндистон, Покистон халқлари амал қилади.

У киши Шом вилоятининг Ҳалаб шаҳрида туғилган. Ироқда ўқиган, сўнгра 24 ёшларида Ҳаж зиёратига бориб, Макка шаҳрида Шайх Абдуллоҳ Ёфийй (1298-1367) га мурид бўлган [6:178-179]. Амир Темур Кўрагонийнинг пири Мир Сайид Бараканинг укасидир. Сайид Неъматилло араб ва форс тилларида ҳар хил маънолар ёритилган 544 та ёзишмалар битган, улардан 110 таси бизгача етиб келган. Бундан ташқари у 1541 та ғазални ўзида жамлаган катта Девон тузган. Мазкур илмий мерос Ироқ ва Кермонда (Эрон) Амир Сайид Нуриддин Неъматилло номи билан 4 марта нашр этилган [7:19]. Неъматуллоҳ Валий таълимотида араб тасаввуфи (Аҳмад Шозилий ва Абу Мадён), Ибн Арабийнинг ваҳдати вужуд таълимоти, Нажмиддин Кубро ғоялари ва Хожагон тариқати қарашлари уйғунлашиб кетган. Суфийлик тажрибасида у Жунайд ва Абу Язид Бистомий йўлидан борган. Ҳунарманд ва деҳқонларни мадҳ этган [4:358].

Манбаларда келтирилишича Неъматуллоҳ Валий Ироқ, Маккаи мукаррамада илм ўрганган. Иршод бериш даражасига етгач 35-45 ёшларида Самарқандга келади. Бу даврда Амир Темур энди Самарқанд тахтига ўтирган

эди. Амир Темур Неъматуллоҳ Валий билан учрашиб, унга кўп ҳурмат-иззат кўрсатган [5:254-256]. “Зафарнома”да келтирилишича, Амир Темур Амир Ҳусайн устига кўшин тортиб, Термиз шаҳри яқинида тўхтаб турганда Мир Сайид Барака ва укалари Сайид Неъматуллоҳ подшоҳлик рутбасини белгиловчи аълам ва ноғорани Соҳибқиронга топширадилар. Шундан сўнг у Амир Темур ёнида бўлиб, барча ишлари ва машваратларида иштирок этган [6:179]. Ҳиротдан кетгач Язид, Шерозда истиқомат қилиб, сўнг Кермон шаҳрида яшаб қолган.

Неъматуллоҳийлар шиаликдаги суфийлик тариқати тарафдорларидир. Шоҳрух Мирзо (ҳукмронлик даври 1405-1447) Неъматуллоҳийлар ва уларнинг пири Неъматуллоҳ Валийни ўз паноҳига олган. У Самарқанд, Ҳирот, Язид ва кўпроқ Кермонда яшаб қолган, у ерда хонақоҳ ва масжид қурдирган. Амир Темурнинг ака-укага ажратган мулкани 25 йил бошқариб, муқим яшаб қолади. 1431 йилда Кермоннинг Моҳон қишлоғида вафот этади ва шу ерда дафн этилади [4:358]. Кейинчалик алломанинг қабри устига юсак макбара қурилади ва ҳозирга қадар катта зиёратгоҳ ҳисобланади

XVI асрда Эронда шиалик ҳукмрон мафкурага айлангач, Неъматуллоҳийлар тариқати кенг тарқалиб, асосан шаҳарнинг савдо-хунарманд доираларини ўзига жалб этган. Неъматуллоҳийлар сиёсий фаолияти давлатнинг ички ҳаётига таъсир кўрсатиши билан бошқа тариқатлардан ажралиб турган. Тариқат вакиллари Ҳиндистонда ҳам мавжуд бўлган. Неъматуллоҳийлар XIX аср ўрталарида кўплаб гуруҳларга бўлиниб кетган. Унинг тарафдорлари ҳозир Эронда ҳам бор.

Саид Неъматуллоҳ Китоб тумани Муғул қишлоғида 6 йил яшаган. Неъматуллоҳ Китоб шаҳрига бориб, шаҳар ҳокими Имомиддин Ҳамза ал-Ҳусайн Ҳарвонийнинг қизига уйланадилар. У кишининг қаромати билан Ҳазрати Султон Сайид Аҳмад Башир Ҳазратлари дунёга келади [6:179].

Темурийлар авлоди вакиллари томонидан ислом йўлида хизмат қилган олим, уламо, авлиёларга ҳурмат маъносида сағана ва қурилиш ишлари олиб борилган. Неъматуллоҳ Валий Муғул қишлоғида яшагани, тасаввуф тариқатидаги мавқеи, маҳаллий аҳоли билан

пир ва мурид алоқалари туфайли у кишига шу қишлоқда рамзий қабр қилинган. Жумладан, Шоҳрух Мирзо Китоб тумани Муғул қишлоғида Неъматуллоҳ Валий (1330-1431) номи билан боғлиқ олти бурчакли макбара қурдирган [8:].

Қабр устига қўйилган тош ҳозирги кунгача сақланиб қолган. Маҳаллий аҳоли ташаббуси билан 2013 йил макбара таъмирланиб, зиёратчилар учун барча шароитлар яратилди.

Ҳазрати Башир зиёратгоҳи Китоб шаҳридан 30,5 километр шимолий-шарқда Хабаш ва Қўл тоғлари оралиғидан оқиб ўтувчи Қашқадарё соҳилидаги Ҳазрати Башир қишлоғида жойлашган [9].

Нақшбандия таълимотида ёрқин из қолдирган забардаст авлиёлардан бири Ҳазрати Султон Саид Аҳмад Башир Ҳазрати Баҳовуддин Балогардон бўлиб, у киши ислом оламида «Мири Ҳақиқат» мақомига эга бўлган. Ҳазрати Башир (1368-1464) Амир Темур Кўрагонийнинг пири Сайид Бараканинг укалари Сайид Неъматуллоҳнинг қароматлари, дуолари туфайли оламга келган. Ҳазрати Баширнинг оталари Шайх Хожа Ҳасан ота 1278 йилларда дунёга келганлар. Бошланғич таълимни ва суфийлик илм сирларини оталари Шайх Ҳусайн ибни Мансур Албайзовидан ўрганиб, суфийлик тариқати асосчиларидан бири бўлиб етишганлар. У киши Амир Темурнинг пирлари бўлган Саид Мир Барака, Саид Мир Неъматуллоҳ ва Амир Темурлар билан бир даврда яшаганлар [10:12]. Оталари Хўжа Ҳасан 90 ёшда, оналари Биби Малокат 80 ёшда бўлганларига қарамай, фарзандлари бўлмаган. Бола туғилгач, унга Саид Аҳмад, деб ном қўйишган. Оналари Биби Малокатдан сут келмагач, ёш Саид Аҳмад сутсиз вояга етган. Шунинг учун номларига Башир (Бешир сутсиз дегани) тахаллуси қўшиб айтилган. Саид Аҳмаддан кейин оналари яна Саид Али ва Хожа Аҳмад исмли икки фарзанд кўради [11:178-179].

Ҳазрати Башир ёшлигидан (18 ёшдан) Қуръони Карим ва бошқа китобларни ўқий бошлайди. Ҳазрати Шайх Бузрукворнинг тариқатларида суфийликда учрамайдиган рақсу ва само усули бўлган. Рақсу само Имоми Шофий мазҳабида учрайди. У киши зикр қилиб рақсу самога усталик билан тушгалар [12:30].

Ҳазрати Башир салоҳият эгаси бўлиб, у кишининг таърифларини эшитганлар мусулмон оламининг турли бурчакларидан

шогирд тушиш учун келганлар. Булар орасида Усмон Туркистоний, Шахрисабзлик Шайх Шамсиддин, Шайхи Поянда, Саид Али, Дарвеш Муҳаммад Кодубоз, Сайид Муҳаммад Шахбозий Ҳақиқат, Мавлоно Лутфуллоҳ, Мавлоно Исмоил, Мавлоно Аминуддин, аёллардан: Биби Робия, Биби Соҳиба, Ҳазрати Бузрукнинг завжаи ҳалоллари Биби Фотима, Биби Бахт Султон, Биби Дурсултон, Биби Туркона, Биби Хованд Султонлардек улуғлар бўлган. Буларнинг аксарияти Ҳазрати Башир қишлоғида дафн этилган. Ҳазрати Башир Ҳазрати Баҳовуддин Балогардондан кейин ислом оламида Нақшбандия таълимотида ёрқин из қолдирган забардаст авлиёлардан бири бўлган, «Мири Ҳақиқат» мақомига эга бўлган. Ҳазрати Башир 1464 йилда оламдан ўтади. У киши Башир қишлоғидаги Ниёзтепада дафи этилади [12:31].

Ҳазрати Башир қишлоғида XV аср ёдгорлиги бўлган Ҳазрати Башир сағанаси қўйилган бўлиб, у катта масжид ва мақбарани ўз ичига олади. Бу сағана Ўзбекистоннинг ноёб меъморчилик ва амалий санъат асари ҳисобланиб, мақбара ёдгорлиги XVI асрнинг охири XVII аср бошларида бунёд этилган, унинг шакли Темурийлар даврида ясалган тош обидаларни эслатади. Бу йирик бирикма (204×84 см.) икки поғонали тағламага ўрнатилган бўлиб, усти ясси, ҳашамли ва серқирра. Обиданинг узун қирралари бўйлаб учта квадратли безак ўрнатилган [13:6-9].

У ён томондан чуқур ўйилиб, жуда нозик, ўйма нақшлардан олинган турли хил геометрик нақшлар билан безатилган, уларнинг элементлари бир бирига аниқ туташтирилган ҳолда обида жойидаги таглик тахтага ёпиштирилган. Гуруҳлар асосан олти нузли тўрсимон негизда ясалган бўлиб, безак сиртига чирой бериб турибди. Сағананинг бош ва оёқ томонлари ҳам нақшинкор безатилган. Олти қатор шарафа алоҳида-алоҳида қўқилган маълум шаклли ёғоч косачалардан ясалган, уларнинг юқоридаги уч қаторида кунгра, пастдагисида эса себарга шакл берилган. Косачалар қаватма-қават терилганлиги учун шарафа олд томонга бир оз чиқиб туради. Охириги тахтаси ингичка занжирлар билан ҳошияланган [14:54].

Хонақоҳ марказий тўрт томонлама ҳудуддан иборат бўлиб, унда тўртта устун уч томондан айвон билан ўралган. XVIII аср масжиди

тўртбурчак (9,78×9,77 м), синчли, деворлари лойшувоқ қилинган. Унинг ҳар томонидаги (8,2 м, тўртбурчак) хонақоҳнинг ясси токи териб ёпилган [15:92]. Обиданинг шакл жиҳатдан ажиб нозиклиги, кучли композицияси кишида кучли таъсурот қолдиради. Совет даврида динга бўлган тазйиқ туфайли 1940 йилларда бино бузиб ташланган. Ҳозирда Башир ота қабристони жойлашган тепаликнинг пастки қисмида чашма ёнида янги масжид қурилган. Шу ердаги Жунайдулло Исломишайх ўғли Ҳозик томонидан 1842-1843 йил қурилган чиллахона (ғор) ҳам мавжуд [12:29]. Ҳазрати Баширнинг ён томонида икки фарзанди ва бир хизматкорининг қабри бор. Қабрнинг дала қисмида 1450 йилга тегишли мўғул подшоси Саййид Жамолиддин қабртоши топилган [16:81-92].

Бу зиёратгоҳнинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, Ҳазрати Башир аслида Мирзо Улуғбек замонида яшаган. У расадхонанинг қуйи қисми «Пойн расад»ни қуриб, 7-8 йил Шайх Ҳазрати Сулгон Саид Аҳмад ҳимоясида иш олиб борган [12:28-29]. Улуғбек вафотидан кейин шогирди Али Кушчи расадхонадаги китоблар ва секстантини Башир қишлоғидаги Ниёзтепага жойлаштирган. Ҳатто маҳаллий аҳоли мазкур китоблар сақланган сандиқ тоғдаги тошга айланини ва унинг қўриниши тоғ тошида акс этганини ҳам таъкидлайди. Воҳада маҳаллий аҳоли орасида мақбара ёнида Ҳазрати Башир ҳассасидан кўқарган арча ва у киши яратган пистазор ҳам бор [9].

Ҳазрати Башир ота эккан писталар ҳозиргача (жуда катта дарахтлар бўлиб) ҳосил қилади. Писта дарахтларининг сони 200 дан ортиқ. Ҳозирда Ҳазрати Башир қабри жойлашган тепалик остидан шифобахш сув чиқиб туради. Бир тегирмон сув (тошнинг остидан чиқиб) Ҳазрати Башир қишлоғини сув билан таъминлайди. Зиёратчилар шу сувдан ичадилар, уйларига олиб кетишади. Ҳазрати Башир ота қабри қўйилган тепалик тагида 30-40 киши сиғадиган ғор бор. Бу ғор одам яшаши учун жуда қулай ва мустаҳкам қилиб қовланган [10:25-26].

“Ғори Санги” “Ғори Ҳоки”дан чамаси 800 метрлар юқорида экан. Ҳар иккала ғорда ҳам Ҳазрати Султон Саид Аҳмад Башир ота 18-20 ёшгача яшаган экан. Ғори Сангидан 20 метрлар чамаси баландликда шаршара бўлиб, булоқдан сув оқиб турган. У ердаги маизара, ёввойи арча,

заранг, шилви, иркак дарахтлари кишини хайратга солади. Олдинлари ушбу сув «Нур кўх» баланд тоғидан ҳовузга оқиб, атрофдаги боғларга тарқалган. 20 метр юқоридан кўпикланиб, шиддат билан оқиб тушаётган сувни маҳаллий аҳоли «Хўжа неъмат» деб аташар экан. Сувнинг бир кўзи шу ердан чиқса, бир кўзи Муғул қишлоғидан 4 километр чамаси шимоли-шарқдаги Хўжа Неъматуллоҳ зиёратгоҳидан чиқар экан. Маҳаллий аҳоли бу сувни Хўжа Неъматуллоҳ қароматлари билан чиқган, деб айтишади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Ўзбекистон Республикада туризмни ривожлантириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Тарихий ва маданий ёдгорликлар, тасаввуф вакиллари номи билан боғлиқ зиёратгоҳларга хорижий ва маҳаллий зиёратчиларнинг келиб кетиш оқими кучайди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 8 мартдаги “Қашқадарё вилоятининг туризм салоҳиятидан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 198-сонли Қарорининг бажарилишини таъминлаш мақсадида қарорда кўзда тутилган Варганза, Ҳазрати Башир, Фелон, Сувтушар қишлоқларида ташкил этилаётган янги туризм йўналишлари, Китоб кенглик станцияси, “Сийпантош” ёдгорлиги ва унинг атрофидаги туристик масканлар ҳақида кўрсатувлар суратга олинди [17].

Умуман, Қашқадарё воҳасида тарихий минг йилликлар давомида юз берган сиёсий-ижтимоий, маданий ўзгаришлар ҳудудда илм-фан ва маданиятнинг юксалишига сабаб бўлган. Воҳа ҳудудида жойлашган олим, авлиё, пир, саид, хўжа, тарихий шахслар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар аҳоли турмуш тарзининг бир бўлагига айланган. Бу ерга ташриф буюрган зиёратчилар нафақат табаррук зотларга бўлган ҳурматни, балки ислом маданиятига ҳисса қўшган олиму фузалоларнинг фан йўлидаги хизматлари, уларнинг ҳаёти тўғрисидаги маълумотларга ҳам эга бўладилар.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Доминик Сурдель. Ислам. Перевод с французского. – Москва, 2004.
2. Абашин С.Н. Ислам и культ святых в Средней Азии // Этнографическое обозрение. 2001. № 2. - С. 128-131.
3. Далиев М. Критика культа святых в исламе и значение борьбы с ним в современных условиях Узбекистана: дисс. ... канд. фил. наук. – Ташкент: Институт философии и права, 1966.
4. Ислам энциклопедияси. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашрети, 2017.
5. Каттаев К. Тасаввуф алломалари. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2017.
6. Чориев А.Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир монокиби.- Тошкент: Шарқ, 1996.
7. Бердиев А. Китоб (Туристический достопримечательности Китаба) Қашқадарьи. – Китоб, 2019.
8. Дала тадқиқотлари. Қашқадарё вилояти Китоб тумани Муғул қишлоғи. 2024 йил 8 июнь.
9. Дала тадқиқотлари. Қашқадарё вилояти Китоб тумани. 2024 йил 9 июнь.
10. Чориев А. Ҳазрати Башир тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2022.
11. Чориев А. Ҳазрати Султон тарихи ва Ҳазрати Башир монокиби. – Тошкент: Шарқ, 1996.
12. Пармонов О.,Бердиев А. Китоб тумани ҳақида лавҳалар. – Тошкент: Фан, 1996.
13. Маданий мерос агентлиги архиви. КД-7086 фонд, Л-рўйхат, 11-иш, 6-9 варақлар.
14. Маньковская Л.Ю. Қашқадарё воҳасининг архитектура ёдгорликлари Йўл кўрсаткич. – Тошкент: Ўзбекистон, 1979.
15. Назилов Д.А. Архитектура горных районов Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1984.
16. Маданий мерос агентлиги архиви. КД-9712 фонд, 3-рўйхат, 34-иш, 81-92 варақлар.
17. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳамда Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган қарор ва фармонлар ижроси юзасидан Қашқадарё вилоятининг туризм соҳасида эришилган натижалари тўғрисидаги маълумот // Қашқадарё вилояти маданий мерос бошқармаси маълумоти. – Қарши шаҳри, 2021 йил 19 март.